

- Duranty, W. & Chamberlin, W. & Knickerbocker, H. 1932. *Red Economics*. Boston, New York.
- Campbell, Th. 1932. *Russia, Market of Menace?* New York.
- Figes, O. 2014. *Revolutionary Russia. 1891–1991. A History*. New York.
- Gamache, R. 2018. *Gareth Jones: Eyewitness of the Holodomor*. Cardiff.
- Gerwarth, R. 2016. *The Vanquished. Why the First World War Failed to End*. New York.
- Hollander, P. 1981. *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978*. New York.
- In the Shadow of Death* (a document). Statement of Red Cross Sisters in the Bolshevik prisons in Kiev. 1920. London.
- Judt, T. 2012. *Thinking the XX century*. New York.
- Koestler, A. 1954. *Invisible Writing*. London.
- Knickerbocker, H. 1931. *The Red Trade Menace. Progress of the Soviet Five-Year Plan*. New York.
- Lodder, J. 1932. Seeing Soviet Russia. By Hubert Griffith. *Spectator*, June 11. P. 839.
- Wilson, E. 1936. *Travels in Two Democracies*. New York.

УДК 303.446.4:341.31

DOI: 10.20535/2307-5244.49.2019.189560

Ш. Ш. Рамазанов

ORCID 0000-0001-8603-0152

Національний технічний університет
«Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського

Ф. Л. Левітас

Київський університет імені Бориса Грінченка

Sh. Ramazanov

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

F. Levitas

Borys Grinchenko Kyiv University

ДО ПИТАННЯ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДИСКУСІЙНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

*Revisiting the Beginning of the World War II:
Debating Issues of the Contemporary Historiography*

В статті йдеться про політичні та військові механізми Другої світової війни, яка стала найбільш руйнівною катастрофою в історії людства. Домінує авторська думка, що в передвоєнні роки мала місце реальна можливість зберегти мир і запобігти нацистській агресії. Долучившись до іс-

торичного дискурсу, автори статті висловили візії міжнародних подій, побудовані на безперечних політичних та юридичних фактах.

Ключові слова: Друга світова війна, пакт Молотова-Ріббентропа, Мюнхенська угода, Версальсько-Вашингтонська система, Ліга націй, кремлівський диктатор, система колективної безпеки, міжнародні відносини.

The article deals with the political and military mechanisms of World War II, the most devastating catastrophe in human history. The events of these tumultuous years have long become history, but they continue to affect the minds and feelings of contemporaries. Besides, the proposed topic pertains to the field of active scientific discourse and remains a problem in current scientific research.

The authors sought to demonstrate the broad geopolitical context of the events and processes that preceded the war; to analyze their background, secret diplomacy, and political confrontation of the world's leading countries. The publication presents the global and strategic plans of the world's leading politicians. The authors attempted to answer the most disturbing questions in the history of the twentieth century: why did the Versailles-Washington system fail? What implications for peace and security the various political and diplomatic instruments, signed between Nazi Germany, the USSR, and the Western countries, had? Why has the international collective security system failed? Were Stalin and Hitler convinced allies in the early stages of World War II? The article is the result of original research and comprehensive content analysis, with references to various scientific sources and valuable historiographical publications. Based on the principles of science and historicism, a comparative analysis of significant scientific publications has been carried out.

Discarding the historiographical stereotypes of the Soviet era, the authors critically evaluate contemporary interpretations of the war events. The western historical narratives were considered in this article. The publication attempted to provide a panoramic view on the very complex and contradictory pages of international relations of the 1930s, the main actors of which were Germany, Italy, the USSR, England, and France. An attempt has been made to find alternative historical events to those that caused an outbreak of World War II.

The authors conclude that there was a real opportunity to preserve peace and prevent Nazi aggression in the pre-war years. Based on undeniable political and legal facts, the article presents new perspectives on international events. An important task of this publication is to remind contemporaries of events that should not be forgotten in order to make the twenty-first century happier than the red twentieth century.

Keywords: Second World War, Molotov-Ribbentrop Pact, Munich Agreement, Versailles-Washington system, League of Nations, Kremlin Dictator, Collective Security System, International Relations.

Друга світова війна давно стала історією, але події найбільшої світової катастрофи ХХ ст., її механізми, дії головних учасників видаються з відстані нашого часу доволі складними й подразливими, що в свою чергу підігриває науковий і пізнавальний інтерес сучасних дослідників. «Битва» за історію Другої світової війни триває. Історичний наратив поглиблюється новими працями. Різні завдання дослідження, які ставлять перед собою автори, сприяють народженню нових концепцій. Саме це разом з відданістю принципу історизму й визначило актуальність і основний мотив написання нашої публікації. Уроки війни слід всебічно вивчити й проаналізувати. Актуальними залишаються питання, як запобігти війнам і агресіям як головній небезпеці існування людства. Історична пам'ять про Другу світову війну закликає нас до пильності.

Основні завдання, які визначили автори: 1) здійснити панорамний огляд основних джерел і літератури, які зберігають широке суспільне визнання та мають вагомий вплив на концептуалізацію історії Другої світової війни; 2) визначити та проаналізувати ключові проблеми сучасної історіографії, присвячені складним питанням передвоєнного часу та початку світової війни; 3) в авторських інтерпретаціях розкрити внутрішні й зовнішні механізми Другої світової війни, долаючи різноманітні стереотипи та упередження в оцінках історичних подій, характерні для сучасних наукових дискурсів.

Другій світовій війні присвячено великий пласт вітчизняної та зарубіжної літератури. Загалом українським історикам вдалося подолати історіографічний стереотип радянської доби. Серед майже 20 тис. різноманітних військових видань заслуговують на особливу увагу лише окремі праці, на зразок Д. Проєктора (Проєктор, Д. 1989); А. Самсонова (Самсонов, А. 1985); О. Некрича (Некрич, О. 1995), за яку автор зазнав чималих утисків і переслідувань в СРСР. Серед пострадянських авторів, чия творчість активно впливає на загальну історичну свідомість, слід відзначити дослідження М. Ковалю, П. Панченка, О. Лисенка, Т. Вронської, О. Салати, А. Галушки, Є. Браїляна. Не можна не звернути уваги й на одну з найсучасніших військово-дослідницьких праць А. Меліхова (Меліхов, А. 2018). Звісно, можна сперечатися з авторською концепцією дослідника, але цікавий фактичний матеріал, наведений у праці, становить значний науковий інтерес. Серед різноманітної військової літератури, яка побачила світ у Російській Федерації, за повнотою історичних джерел і фактів слід відзначити роботи Л. Безименського, В. Анфілова, Н. Нарочницької, В. Фаліна, Р. Іринархова, А. Максимова. Далеке зарубіжжя представляють такі знакові науковці: Р. Карт'є, У. Ширер, Б. Ліддил-Гарт, Л. Дайтон, Л. Рис, Б. Александер, С. Хоффнер, Г. Городецький, Т. Гунчак, Д. Норман, Г. Якобсен.

2019 р. світ відзначив сумну 80-ту річницю початку Другої світової війни, тому треба очікувати на нові оригінальні праці.

Для розробки теми автори використали цілу групу наукових методів:

- контент-аналіз, який дав змогу узагальнити погляди відомих науковців і дослідників в оцінках історичних подій;
- аналіз-дискурс, який сприяв активному авторському долученню до наукової дискусії;
- метод кейсів, котрий сприяв пошуку історичних альтернатив;
- критичний метод, який дав змогу уникнути політичних стереотипів і упереджень.

За *лаштунками радянсько-німецького пакту*. Пакту Молотова-Ріббентропа присвячено значний масив різноманітної літератури. Але є нагальна потреба звернути увагу на важливі деталі, які з тих чи інших причин залишаються в затінку наукових пошуків. Про візит до Кремля Й. Ріббентроп залишив небагато нотаток, але вони доволі яскраво передають хід трагічних останніх передвоєнних подій. Очільник нацистського зовнішнього відомства приїхав до Москви, коли там іще перебували делегації урядів Франції й Англії. Й. Ріббентроп не знав про результати цих переговорів. Тому діяв швидко, за обставинами. За його згадками, радянсько-німецькі переговори починалися досить складно. Й. Сталін не довіряв німецьким пропозиціям, тому більше висував власні умови.

Тепер дуже важливі деталі перемовин за Ріббентропом.

1. Нацисти запропонували провести демаркаційну лінію розмежування радянських та німецьких інтересів у Європі. При цьому, як згадував Ріббентроп, він запевняв кремлівського вождя, що демаркаційна лінія буде умовна, тому що Німеччина не збирається порушувати внутрішній устрій європейських країн, а конфлікт із Польщею вирішить мирно. (Історичні факти повністю спростовують такі свідчення, бо гітлерівський дипломат знав про деталі плану «Вайс», а Сталін, користуючись повідомленням розвідки, — про час вторгнення нацистів у Польщу. — *Автори*).

2. Ріббентроп наголосив, що ідея секретного протоколу належала радянській стороні. Мотиви цього рішення теж зрозумілі: радянсько-німецький договір порушував угоду між СРСР та Польщею, а також чинний договір між Радянським Союзом та Францією. Звісно, радянські очільники хотіли приховати від світової громадськості повний зміст угоди з Німеччиною.

3. Пакт, підписаний з 23 на 24 серпня з радянської та німецької сторони, Ріббентроп вважав важливим компромісом з СРСР, який гарантував безпеку Німеччини на довгі роки (Риббентроп, Й. 1998).

Питання, хто більше виграв, а хто програв від підписаного документа, виникли зразу після підписання пакту і тривають досі. За спогадами У. Черчилля, «неможливо сказати, кому він вселяв більшу огиду — Гітлеру чи Сталіну. Обидва усвідомлювали, що це могло бути тільки тимчасовим заходом, що продиктована обставинами. Антагонізм між двома імперіями і система-

ми був смертельним. Сталін без сумніву думав, що Гітлер буде менш небезпечним ворогом для Росії після року війни проти Західних держав. Гітлер дотримувався свого методу “поодинокі”» (Черчилль, У. Кн. 1. 1991). За спогадами М. Хрущова, Й. Сталін особисто радів пакту з Німеччиною, вважав, що він надурив Гітлера (Ракитин, С. 1995).

Нацистська верхівка вважала пакт, який підписав Ріббентроп, важливим політичним успіхом Німеччини, і ось чому. Розробляючи план нападу на Польщу, генерал Браухич зумів переконати Гітлера, що польську армію буде розбито, можлива навіть перемога над англійцями та французами, якщо ті втрутяться у війну. Але, якщо на боці західних країн та Польщі виступить СРСР, то німецький військовий план початку війни буде зруйновано (Герлиц, В. 2005).

Отже, пакт нейтралізував Радянський Союз і відкривав можливості для нацистів оперативно здійснити план «Вайс» — план нападу на Польщу. В загальних історичних дискурсах, своєрідних «битвах за історію» навколо початку подій Другої світової війни, беззаперечно, слід урахувати всі обставини. Перше. Пакт Молотова-Ріббентропа засудили на другому з’їзді народних депутатів СРСР, який створив спеціальну комісію з правової та політичної оцінки радянсько-німецького договору про ненапад. Друге. Незаангажований аналіз загальної політичної ситуації, яка склалася напередодні початку Другої світової війни, осмислення історичних та правових джерел, підтверджує думку сучасних українських дослідників А. Галушки та Є. Брайляна про те, що «білий план» нацистів було затверджено навесні 1939 р., принаймні за три місяці до радянсько-німецького договору і, напевно, напад на Польщу почався б і без пакту Молотова-Ріббентропа (Галушка, А. & Брайлян, Є. 2018). Дуже важливі свідчення й матеріали про передвоєнну ситуацію в Європі дослідник помітив, опрацьовуючи доробок відомого англійського військового історика Алана Кларка. Факти, які навів останній, дають можливість суттєво доповнити й розширити наші уявлення про останні дні миру. Відправляючи Ріббентропа в Москву, Гітлер відчував себе справжнім тріумфатором. Шлях до удару на Польщу було відкрито. Але не можна обійти певні сюжети, на яких акцентує автор. 22 серпня 1939 р. Нарада у Гітлера. Берхгоф. На теми майбутнього. Гітлер: «Не можна гаяти часу. Війна повинна бути, поки я живий. Мій пакт розрахований тільки на виграш часу і, панове, з Росією буде те, що я зроблю з Польщею. Ми розчавимо Радянський Союз» (Кларк, А. 2002).

Радянське суспільство теж неоднаково зустріло звістку про радянсько-німецький пакт. Відомий письменник К. Сімонов писав: «Після всього, що відбулося в Іспанії, після відкритої битви з фашизмом все це дуже приголомшило мене, як і моїх однолітків». І. Еренбург, у свою чергу, передавав власні емоції: «...Слова Молотова про “короткозорих антифашистів” мене

одразу різнули... Свіжими були картини іспанської війни, фашизм залишився для мене основним ворогом» (Ракитин, С. 1995).

У нацистському таборі щодо пакту теж вистачало подиву й розчарувань. З цього приводу англійський історик Лоуренс Рис навів типовий факт. У Німеччині офіцер СС Ганс Берхард, дізнавшись про підписання пакту (його підрозділ готувався до вторгнення в Польщу), висловив непідробне здивування: «Ми не могли зрозуміти, як таке могло відбутися. Німецька пропаганда роками переконувала нас, що головний ворог — більшовики. В результаті і він, і його товариші по службі вважали цей договір абсурдним» (Рис, Л. 2012). Цікаво, що пакт неабияк здивував і безпосередніх союзників Гітлера. Історик А. Меліхов стверджує про певне охолодження на той час у відносинах між Берліном та Токіо. На час підписання пакту радянські війська перейшли в наступ на Халхін-Голі й завдали страшних ударів по японських військах. Японці запідозрили, що радянсько-німецька дружба може серйозно вплинути на їхні інтереси в Східній Азії (Меліхов, А. 2018). Без особливих радощів новину про пакт зустрів Муссоліні, який вважав, що тепер його країну відкинута на периферію європейської політики. Через день після публікації пакту в ЗМІ, 25 серпня, італійський посол заявив Берліну про нейтралітет своєї країни на випадок початку війни в Європі. Дуче зовсім не горів бажанням брати участь у великій європейській війні. Офіційний демарш на захист Польщі здійснила Франція, попередивши Берлін про можливі наслідки на випадок агресії. Лондон у відповідь на пакт підписав англо-польський договір. Світ завмер в очікуванні. Гітлер узяв коротку паузу (Меліхов, А. 2018). Але 1 вересня Німеччина напала на Польщу. Почалася Друга світова війна. 17 вересня радянські війська за потужної пропагандистської підтримки перейшли польський кордон, визначений Ризьким договором 1921 р.

Історичні альтернативи початку світової війни. Дуже цікаві для сучасних дослідників свідчення залишив один із нацистських лідерів, особа наближена до Гітлера, А. Шпеєр. На його думку, початок війни з Польщею у вищих колах Вермахту сприймали досить обережно, бо німецько-польський воєнний конфлікт неминуче спричиняв вступ у війну на боці польської держави її могутніх союзників Англії та Франції. Але Гітлер упевнено заспокоював своїх генералів: «Якщо західні країни і оголосять нам війну, зроблять вони це заради того, щоб зберегти перед світом своє обличчя. На моє велике переконання, оголошення війни не буде супроводжуватися військовими діями» (Шпеєр, А. 1997).

В мемуарах А. Шпеєр звернувся до 29 вересня 1939 р., коли Ріббентроп удруге прибув до Москви і привіз звідти новий радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордони», який, власне, підтверджував четвертий поділ Польщі. За столом у Гітлера головний німецький дипломат захоплено розповідав,

що відчував себе серед кремлівських очільників, як серед товаришів по партії. Але Гітлер, за спогадами А. Шпесера, навіть не звернув уваги на емоції свого дипломата, явно занепокоєний новими територіальними вимогами Сталіна в Європі, які радянський вождь окреслив на карті (Шпесер, А. 1997).

Твердження прибічників «нової концепції» Другої світової війни про те, що А. Гітлер планував виключно превентивну війну проти СРСР, про спробу Й. Сталіна завдати раптового удару першим, не проходять жодної документальної перевірки. В цьому сенсі є потреба коротко звернутися до хронології подій і особистих записів начальника генерального штабу Ф. Гальдера.

Записи зроблено зразу після капітуляції Франції: «...22.7.1940р. Нарада у головнокомандувача сухопутними військами. Треба енергійно взятися за Російську проблему. ... 31.7.1940 р. Росія є фактором, на який особисто розраховує Англія... Якщо Росія буде розбита, у Англії зникне остання надія... Чим скоріше ми розіб'ємо Росію, тим краще». І нарешті: «1.8.1940 р. 12.00 Маркс доповів про плани операції проти Росії» (Дашичев, В, сост. 1967).

Для нацистської верхівки була дуже важлива політична й військова реакція СРСР на агресію проти Польщі. Щодо дій найближчих союзників і гарантів Польщі, німці їх передбачили на 100% — якщо війну Німеччині й оголосять, то ніяких бойових дій не вестимуть. Щодо Радянського Союзу, Гітлер висловлював упевненість, що взаємна ненависть польських і радянських керівників стане серйозною перешкодою для спільних дій СРСР та Польщі проти Німеччини. Але гітлерівська верхівка була готова до будь-яких непередбачених авантур. Французький історик і публіцист Р. Карт'є, частково встановивши текст промови нацистського фюрера 22 серпня 1939 р. перед генералами, процитував А. Гітлера: «Моє рішення напасти на Польщу було прийнято минулої весни (тобто навесні 1938 р. — *Автору*). Спочатку я висловлював побоювання, щоб політична ситуація не змусила мене до одночасної війни проти Англії, Франції, Росії та Польщі. Але й цей ризик треба було прийняти» (Карт'є, Р. 2000).

Рефлексії науковців і суспільства на пакт Молотова-Ріббентропа суттєво різняться залежно від політичної ситуації та історичного часу. На загал, пакт не був чимось особливим у міжнародній практиці передвоєних років, адже подібні договори з Гітлером першими уклали Польща й Англія. Дуже важко уявити міжнародні відносини 1930-х рр. без одного з європейських і світових лідерів — Англії. Майбутній британський прем'єр У. Черчилль дав широку панораму подій, яка передувала підписанню пакту Молотова-Ріббентропа. Пакт Гітлера з Польщею, на думку Черчилля, дав нацистам змогу спочатку зосередити увагу на Австрії, а пізніше — на Чехословаччині, що мало згубні наслідки для цих країн. Цей пакт суттєво послабив зв'язки між Францією та Польщею, порушив загальну Східноєвропейську солідарність. Коли Німеччина вийшла на фінішну пряму в підготовці до Другої

світової війни, Гітлер денонсував цей міжнародний договір як непотрібний (Черчилль, У. 1997).

На думку Черчилля, англо-німецька морська угода (1935 р.) і подальша політика офіційного Лондона щодо Німеччини активно сприяли відродженню військового потенціалу німців, що, безумовно, порушувало статті Версальського договору. До пакту Молотова-Ріббентропа У. Черчилль ставився доволі суперечливо й неоднозначно. Спочатку він пожалкував, що взаємна класова ненависть польських і радянських очільників зашкодила створити спільну коаліцію проти нацистів (Черчилль, У. 1997). Разом з тим, засудив радянську агресію проти незалежної держави: «Польща знову зазнала агресії з боку тих самих держав, які тримали її в рабстві 150 років, але не змогли здолати дух польського народу». Аналізуючи хід військових операцій в Європі з вересня по жовтень 1939 р., британський лідер зробив два такі висновки, які важко оцінювати двозначно: «Росія проводить політику власних інтересів. Ми б надали перевагу, щоб російські армії стояли на своїх теперішніх позиціях як друзі і союзники Польщі, а не як загарбники. Але для захисту Росії від нацистської загрози дуже важливим було те, що російські армії стояли на цій лінії» (Черчилль, У. 1997).

Військові дії Англії та Франції проти Німеччини після нападу на Польщу історики давно назвали «дивною війною». В спробах знайти певний алгоритм у діях Лондона та Парижа науковці давно поділилися на кілька таборів. Один із них представляє відомий британський дослідник Ліддел-Гарт Базіл. Стратегію, яку обрали союзники проти Гітлера від початку, історик пояснив браком ресурсів для наступу проти німців. Він стверджував, що в разі наступу англійських і французьких військ по лінії Зігфрида (західний кордон Німеччини), союзні армії шансів на перемогу не мали і тільки підірвали б престиж своїх країн, а також спровокували б Гітлера до наступу. В зв'язку з швидким просуванням німців Польшею, наступ союзників не мав би ніякого успіху, а також посилив би страх нейтральних країн перед Німеччиною. Британський фахівець вважає, що дії військового командування англо-французьких військ зрозумілі й виправдані. Політика економічних санкцій проти Німеччини та дипломатичний бойкот Берліна допомагав Польщі не менше, ніж військова підтримка (Базил, Л.-Г. 1999). Звісно, дуже непросто сперечатися з відомим англійським істориком. Але факти дуже переконливі. Безпосередній учасник подій генерал-лейтенант Вермахту Зігфрид Вестфаль стверджував, що «з початку оголошення війни Англією і Францією Німеччині значна перевага постійно знаходилась на боці союзників. 35 німецьким регулярним дивізіям і ополченням протистояли 65 кадрових і 45 резервних французьких дивізій». Генерал стверджував, що наступ французьких військ проти німців, які прикривали кордон, без особливих проблем міг би зруйнувати німецьку оборону. Тоді Гітлер був би змушений перекидати

війська, що рухалися на Польщу, на західний фронт, а сама французька армія мала неабиякі шанси легко дійти до Рейну. Генерал зробив висновок: «Весь хід Другої світової війни мав би бути іншим» (Вестфаль, З. & Крайне, В. & Блюменрит, Г. 1999).

Секретна дипломатія Європи. Пакт Молотова-Ріббентропа в останні роки оцінюють відверто політично заангажовано. Логіка зовнішньополітичних подій буде добре зрозуміла тільки в загальному контексті міжнародних відносин 1930-х рр., тому неминуче фокусує наш погляд на Мюнхенській кризі 1938 р. Дуже легко захопивши демілітаризовану Рейнську область і без усяких перешкод здійснивши аншлюс Австрії, А. Гітлер звернувся до чеської проблеми. Головним аргументом німецького фюрера був натяк на штучність створення Чехословаччини, де поруч з 7 млн. чехів жило 3,5 млн. німців. Результат замирення Гітлера добре відомий — ліквідація чеської держави. Мюнхенську змову та її наслідки для чеського народу, країн Європи та народів світу відверто намагаються замовчати «нові історики», які фокусуються виключно на подіях серпня — вересня 1939 р. У зв'язку з цим, є потреба ще раз звернутися до роздумів У. Черчилля: те, що такі події виявилися можливими, ознаменувало всю глибину провалу англійської та французької політики й дипломатії за кілька років (Черчилль, У. Кн. 1. 1991). Контент-аналіз різноманітної літератури та джерел переконує, що слід тезово викласти основну версію подій. З агресії проти Чехословаччини мав би початися кінець А. Гітлера і Третього Рейху. Так вважає відомий історик У. Ширер: «Німеччина не готова була вести війну проти Чехословаччини, Англії і Франції одночасно, не кажучи вже про Росію. Розв'язавши війну Німеччина швидко б її програла, і це стало б кінцем Гітлера і Третього Рейху» (Ширер, У. 2004).

Висновки У. Ширера підтверджуються зведеннями французького генерального штабу від 9 вересня 1938 р.

Його очільник М. Гамелен зробив низку важливих нотаток.

1. Чехословаччина — серйозна перешкода для плану «Drang nach Osten» і німецької експансії на Схід.

2. Ліквідація чехословацької держави дала б Гітлеру змогу зайняти вигідну стратегічну позицію для майбутніх дій.

3. Чехословацька армія — одна з найпотужніших в Європі, вона має підготовлений особовий склад і найсучасніше озброєння власного виробництва.

Підсумовуючи, М. Гамелен зазначив: «У збереженні чехословацької могутності зацікавлені перш за все Франція, країни Малої Антанти і звісно Польща» (Земсков, И., гл. ред. колл. 1981). В оцінках істориків справедливо домінує думка, що Німеччина навряд чи могла вести успішні бойові дії проти країн-альянтів, об'єднаних спільним договором (Чехословаччина, Франція, СРСР). Але й огляд військових можливостей і ресурсів Чехосло-

ваччини наводить на дуже цікаві висновки. Чехословацька армія навіть самотужки могла дати гідну відсіч нацистським агресорам. Французький генеральний штаб 25 вересня 1938 р. проінформував прем'єра Англії Чемберлена, що 35 чеських дивізій без проблем можуть стримати 40 німецьких. Про те, що французький генштаб не помилявся, свідчить німецький генерал-фельдмаршал В. Кейтель: «Великий інтерес не тільки у військових, але зрозуміло, і у самого Гітлера викликали чеські прикордонні укріплення. Вони були побудовані на зразок французької лінії Мажино під керівництвом французьких інженерів. Ми були просто вражені міццю великих загороджувальних фортів і артилерійських укріплених позицій» (Кейтель, В. 2000).

Історик У. Ширер, зважаючи на все сказане, залишив для нащадків не риторичне запитання: «Як могло трапитися, що керівники урядів Англії і Франції принесли в Мюнхені в жертву життєві інтереси своїх країн?» (Ширер, У. 2004). У пошуках відповіді на ці питання ми стикаємося з таємницею мюнхенського періоду, яку можна вважати досі нерозкритою. Навіть У. Черчилль, особисто обізнаний у військових питаннях, ледве зупиняється на цій темі в розгорнутих мемуарах (Галин, В. 2007). Але існують беззаперечні факти. 26 вересня 1938 р. в промові у Палаці спорту перед нацистською верхівкою Гітлер особисто дякував Н. Чемберлену за допомогу у вирішенні Судетської кризи. А британський прем'єр, за словами англійського історика Нормана Девіса, в свою чергу, називав Гітлера сильною людиною, з якою можна мати справу (Норман, Д. 2005).

Мюнхенські події зробили Гітлера справжнім тріумфатором, його авторитет у Німеччині та за кордоном виріс у рази. Мюнхен 1938 р. безпеліційно став великою перемогою нацистської дипломатії. Приєднавши землі Чехословаччини до Рейху, Гітлер здобув потужний військово-стратегічний плацдарм у центральній Європі, позбавивши супротивників можливості активно діяти проти агресора. В Мюнхені запалили зелене світло для подальших актів агресії та війни. Не випадково генерал-фельдмаршал В. Кейтель зазначив, що зразу після Чехословаччини Гітлер планував спрямувати нацистський марш проти Польщі. Вже в травні 1939 р. з'явилася директива фюрера про підготовку операції «Вайс», у якій містилися вимоги привести в бойову готовність збройні сили, а також скласти оперативний план для сухопутних військ і авіації, щоб завдати контрударів по непоступливій Польщі не пізніше, ніж у вересні того самого року (Кейтель, В. 2000).

Мюнхен показав усю безпорадність і подвійні стандарти в політиці «умиротворення Гітлера». Для кремлівського керівництва уроки Мюнхена стали своєрідним сигналом, наскільки можна довіряти західним політикам чи вести з ними діалог. Не роздаючи політичних індульгенцій, зазначимо, що драматичні події, які розгорнулися на карті Європи у вересні 1938 р., потребували від керівництва СРСР нових політичних кроків, які відповіда-

ли б на поширення гітлерівської агресії в Європі. Була ще одна дуже важлива обставина, яка пояснює, чому Гітлер намагався будь-якою ціною здобути Чехословаччину. Як зазначив відомий британський військовий експерт Л. Дейтон, у 1930-і рр. Чехословаччина була власником майже 10% світового ринку озброєнь. Чеську зброю використовували китайці, японці, обидві сторони громадянської війни в Іспанії. Офіційна Прага всебічно підтримувала виробництво військового озброєння, особливо заводи «Шкода» (Пльзень) та «Збройовка» (Брно). Достатньо наголосити, що найкращий ручний кулемет на озброєнні британської армії носив назву «Брен», тому що був продуктом спільного виробництва чеських і англійських виробників. Гітлерівську воячину особливо й безпосередньо цікавили чехословацькі військові арсенали. Не випадково танки й гармати, авіаційні двигуни, які розробили чеські конструктори, після капітуляції Чехословаччини суттєво поповнили військові арсенали Вермахту (Дейтон, Л. 2000). Після мюнхенської перемоги Гітлер не збирався втрачати військову й політичну ініціативу. Тепер на часі була Польща. Але для успіху треба було уникнути війни на два фронти. На заході — Польща, Франція, Англія та на сході — СРСР. Хоча Гітлер був готовий і до такого розвитку подій, усе-таки він удався до дипломатичної гри, щоб на певний час нейтралізувати СРСР. Як вказав Л. Дейтон, саме Гітлер особисто ініціював пакт Молотова-Ріббентропа (Дейтон, Л. 2000).

Дослідник У. Ширер намагається детально розібратись у міжнародній ситуації, яка слалася після Мюнхена. Спільні дипломатичні дії Німеччини, Італії, Англії та Франції фактично виключили з переговорників Радянський Союз. Поведінка Кремля тепер видавалася певною мірою прогнозованою. Сталін зустрів Мюнхенські угоди як особистий виклик, тому взявся активно переглядати власну зовнішню політику: охолодив відносини з західними країнами й показав більш позитивне ставлення до Німеччини (Ширер, У. 2004). Логіка У. Ширера суголосна з сучасними дослідниками Другої світової війни. Історик О. Смилов, посилаючись на вагомий доробок генерала Д. Волкогонова, стверджує, що СРСР мав досить обмежений вибір. Англо-франко-радянські переговори зійшли в глухий кут і не дали ніяких результатів. Гітлерівські війська крокували на Схід. Вибору не було. Попереду для Кремля вимальовувалася можливість політичних і військових угод, а можливо й союзів Гітлера з західними країнами (одна з таких схем уже успішно спрацювала в Мюнхені. — *Автори*). Відмовляючись від будь-яких спроб знайти алібі для сталінської зовнішньої політики напередодні війни, не можна не звернути уваги на можливість альтернативного розвитку подій. Військовий історик А. Самсонов, посилаючись на одне з перших англійських видань мемуарів У. Черчилля стверджував: «Гітлер не міг би дозволити собі почати війну на два фронти, тому, що він був би поставлений в складне становище, яке могло коштувати йому життям» (Самсонов, А. 1985). Але історія роз-

горнулась інакше. Історія, як відомо не має умовного способу. Сталін вирішив зупинитися на «німецькому варіанті», нехтуючи ідеологічними принципами й не звертаючи увагу на те, що скаже історія (Смыслов, О. 2007).

Радянсько-німецький пакт мав найширший резонанс у світі. Комуністичні й робітничі партії, котрі орієнтувалися на Кремль і для яких СРСР завжди був символом та опорою в боротьбі з нацизмом, зазнали жорстокого удару. Багато комуністів від відчаю й розчарування виходили зі своїх партій. Англію та Францію накрила антикомуністична хвиля. Французький уряд заборонив компартію, її друкований орган «Юманіте» і заарештував депутатів-комуністів. Коли СРСР вступив до Ліги націй, то зразу завоював репутацію прибічника миру і провідної сили в боротьбі з нацизмом. Тепер цей моральний капітал швидко танув. У. Ширер наголосив на тому, що змова Сталіна та Гітлера не тільки розв'язувала руки нацистам, а й передбачала участь СРСР у поділах Польщі, а також анексіях Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Бессарабії, де більшість мешканців не були росіянами і не збиралися повертатись до складу Росії (Ширер, У. 2004). Радянсько-німецький пакт не відкривав якоїсь нової сторінки історії, а, на думку відомого українсько-канадського історика Т. Гунчака, тільки завершував період брудних дипломатичних ігор з нацистами, які вели всі держави у 1930-х рр. (Гунчак, Т. 2011).

Чи був Радянський Союз союзником нацистській Німеччини.

Одним із найскладніших питань, яке дебатують історики, є твердження про те, що з серпня 1939 по червень 1941 р. Радянський Союз і нацистська Німеччина діяли як справжні союзники. На користь цієї думки є чимало переконливих історичних фактів. 9 вересня 1939 р. німецький посол Шуленбург телеграфував до МЗС Німеччини: «Наразі я одержав від Молотова таку телеграму: “Я одержав Ваше повідомлення, що німецькі війська ввійшли у Варшаву. Будь ласка, передайте мої поздоровлення і привітання уряду німецької імперії”» (Фельштинский, Ю. 1991). Відомий історик О. Некрич стверджував, що наступну телеграму В. Молотов надіслав Гітлеру вже з приводу захоплення Парижа й капітуляції Франції. Демонструючи лояльність до нацистського режиму, НКВС видав гестапо сотні німецьких і австрійських антифашистів, які в різні часи здобули політичний притулок в СРСР (Некрич, О. 1995). Коментуючи цей цинічний факт, колишній офіцер КДБ СРСР О. Гордієвський, який утік на Захід, посилаючись на спогади одного з керівників компартії Німеччини, зазначив, що під час передання німецьких комуністів гестапо офіцери НКВС та СС поводитися між собою, як давні друзі (Кристофер, Э. & Гордиевский, О. 1992). Сталін добре знав про політику Голокосту, яку вела Німеччина. Але під час установа нового радянсько-німецького кордону нова влада насильницьки виштовхувала тисячі євреїв з територій, які контролювала Червона Армія,

за кордон, де влада перебувала в керівництва СС. З цього приводу відомий більшовик Ф. Раскольников, який урятувався від сталінських переслідувань, писав у листі до кремлівського вождя: «Великодушне спасіння життя не в ваших принципах. Горе переможеним. Вони вам більше не потрібні. Єврейських робітників, інтелігентів, ремісників, що тікали від фашистського варварства, ви байдуже кинули на загибель, зачинивши перед ними двері нашої країни» (Разумихин, А., сост. 1990).

В мемуарах гітлерівського генерала Г. Гудеріана добре висвітлено спільний парад у Бресті. Після того як гітлерівська армія передала місто під контроль радянської армії, сторони з дотриманням усіх канонів військових церемоній обмінялися прапорами (Гудериан, Г. 1999). У великих політичних авантюрах з Гітлером радянська дипломатія крок за кроком припускалася трагічних помилок, тепер уже в свою чергу «замирюючи» Гітлера. В пропагандистських та ідеологічних акціях критику фашизму радянські керівники вважали недоречною. Навпаки, перебуваючи під повним контролем ЦК ВКП(б), керівництво Комінтерну наступного дня після підписання договору «Про дружбу і кордони» розіслало всім компартіям секретну директиву, орієнтуючи світовий комуністичний рух на боротьбу не з нацистами, а зі світом капіталу на чолі з Англією (Смирнов, В. 2005). Апофеозом політичної невиваженості стали надруковані в провідних радянських ЗМІ («Правда», «Известия» та ін.) телеграми нацистських керівників у грудні 1939 р. на честь дня народження Й. Сталіна та відповіді Сталіна на привітання фюрера, в яких ішлося про радянсько-німецьку дружбу, «скріплену кров'ю» (Фельштинский, Ю. 1991). Такі зовнішньополітичні реверанси серйозно вдарили по престижу СРСР та в подальшому дорого обійшлися як Радянському Союзу, так і всьому антифашистському рухові. Безперечно радянсько-німецька співпраця не стала перешкодою для науковців в інтерпретаціях міжнародних подій 1930-х рр., які без сумніву, заслуговують на увагу. Використовуючи метод кейсів, вони намагаються знайти нові підходи в оцінках історичних подій. На думку угорських істориків Л. Беладі та Т. Крауса, Сталін діяв за обставинами: поступаючись тактичними кроками, тобто заграючи з нацистами, він міркував стратегічно — прагнув забезпечити вигідні умови для СРСР (Беладі, Л. & Краус, Т. 1990).

Суголосні погляди висловлював і французький дослідник Н. Верт. Він підкреслив, що після окупації Чехословаччини Кремль розпрощався з надіями на ефективність політики колективної безпеки. «Новий Мюнхен», яким стала «дивна війна» на Заході, давав Кремлю підстави діяти на власний розсуд, нехтуючи ідеологічними позиціями (Верт, Н. 1998). Поділяє думку колег по цеху й німецький дослідник С. Хоффнер, який стверджує, що партнерство між Сталіним і Гітлером не було полюбовним союзом. Тут радше домінував холодний політичний розрахунок. Гітлер, котрий спочатку планував

перемогти на Заході, щоб надалі знищити Радянський Союз, після капітуляції Франції вважав, що досяг стратегічних цілей і тепер можна рухатися на Схід. Сталін, безумовно, приголомшений переможними блицкригами Гітлера в Європі у 1939–1940 рр., як свідчать документи, на цьому етапі за будь-яку ціну був готовий не допустити війни з нацистами, навіть втрапивши власне обличчя. Й. Сталін не дуже вірив у «миролюбство» А. Гітлера й прекрасно розумів, що коїться на західних кордонах СРСР (Невежин, В. 2007). За логікою відомого німецького політика О. Бісмарка, Німеччина ніколи не мала б воювати на два фронти, на одному з яких Росія. Але Гітлер узагалі діяв проти логіки. А таку можливість Сталін навіть не хотів прораховувати, тому його помилка великою кров'ю обійшлася країні й радянському народові.

Висновки. В сучасних наукових розвідках панують протилежні тенденції. Перша, політично заангажована: Сталін і Гітлер — головні винуватці Другої світової війни. Друга ґрунтується на значному корпусі історичних джерел та дослідженнях і стверджує, що витоки найбільшої світової трагедії треба шукати в глобальних світових суперечностях, породжених Версальською системою й політикою основних політичних гравців, якими були Німеччина, СРСР, Велика Британія та Франція. Авторам видаються повністю неспроможними контраверсійні версії, в яких висловлюється думка: «Радянський Союз виступав жертвою підступного та хитрого ворога». Чи її повний антипод: «Гітлер вимушений був розпочати військові дії, щоб випередити агресивні плани Сталіна в Європі». Серед ключових дискусійних питань, навколо яких відбувається наукова полеміка, найбільш акцентованими є такі: проблеми методології та методів, секретна дипломатія, політика замирення агресора, політекономія війни, можливість історичних інтерпретацій, пошук політичних альтернатив. Узагальнення значного комплексу джерел і літератури дало авторам змогу зробити низку незаангажованих висновків. З другої половини 1930-х рр. Європа жила в умовах військових тривог. Ініціатором порушення європейської архітектури міжнародної безпеки виступила Німеччина, яка намагалася ліквідувати наслідки Версальського миру і скоювала акти агресії, створюючи військові блоки з країнами (Італія, Японія), що стали на шлях загарбання чужих територій в Азії й Африці.

Не викликає сумніву в авторів думка про те, що Ліга Націй не змогла ефективно запобігти війні й агресії. Ідеологічні розбіжності між СРСР та західними демократіями, різні соціально-економічні моделі, а також особисті неприязнь і недовіра між лідерами цих країн, перетворилися на серйозну перешкоду для створення ефективної системи колективної безпеки у світі.

Від більшості наукових досліджень домінантним залишається враження про те, що політика потурання Німеччині, а з часом — кроки з «замирення» Гітлера, яку проводили чільні західні країни, вочевидь, підштовхува-

ла нацистів до агресії. Мовчазна згода Заходу на порушення міжнародних договорів надавала Берліну карт-бланш на переділ Європи. Беззаперечний факт історії — окрім політики подвійних стандартів гарантів Версальської системи щодо Німеччини, дуже активною була їхня роль і у відродженні військово-промислового комплексу Третього Рейху.

Панорамний аналіз літератури та джерел дає можливість стверджувати, що ні нацистська Німеччина не була союзником СРСР, ані Радянський Союз не вдавався до союзницьких обов'язків перед німцями, хоч обидві сторони сепаратно демонстрували один одному показові лояльність і підтримку.

Саме на такий розвиток подій указує німецький учений Г. Якобсен, посиляючись на секретний матеріал Третього Рейху. За текстом науковця, в кінці грудня 1940 р. Гітлер стверджував: «чесно кажучи, союзу ніколи не було, бо надто глибока прірва між світоглядами» (Якобсен, Г. 1966).

Насправді взаємні присяги у «вірності у дружбі» були брудною політичною грою, поки Москва та Берлін готувалися до вирішального смертельного двобою. Сталінський СРСР був активно долучений до всіх міжнародних і політичних процесів, які відбувалися в передвоєнні роки. Для оцінки зовнішньої політики Радянського Союзу потрібно не використовувати окремі факти, висмикнуті з контексту подій, а оглянути весь спектр комунікацій на міжнародній арені. В політичних багатохідках Кремля, спробах зіграти на суперечностях у капіталістичному таборі чи закласти фундамент політиці колективної безпеці, Сталін, вочевидь, опинився без вибору, що штовхнуло його на зближення з Німеччиною. Все це справляє враження, що кремлівський диктатор справді побоювався передчасного військового конфлікту з Німеччиною. На політичній шахівниці з Гітлером він робив неадекватні розміни, які сучасники визнали нерелевантними.

Незважаючи на всебічну наукову поліфонію щодо початку Другої світової війни, хоча й не беззаперечним, але з правом на власну інтерпретацію видається і те, що дипломатичний двобій Сталін програв. Розділивши з Гітлером Східну Європу і спрямувавши військову машину Рейху на Захід, він сподівався на довгу виснажливу війну, яка дасть СРСР можливість підготуватися до майбутнього глобального зіткнення з нацистами. Швидка капітуляція Франції перекреслила всі сталінські плани. В подальшому принизливі спроби Сталіна переконати Гітлера в миролюбстві, як відомо, закінчилися катастрофою.

Базил, Л.-Г. 1999. *Стратегія непрямих дійствий. Енциклопедія воєнного мистецтва*. Санкт-Петербург: АСТ.

Беладі, Л. & Краус, Т. 1990. *Сталін*. Москва: Политиздат.

Верт, Н. 1998. *Історія Советського государства*. Москва: Весь мир.

Вестфаль, З. & Крайне, В. & Блюменрит, Г. 1999. *Роковіє рішення Вермахта*. Ростов на Дону: Феникс.

- Галин, В. 2007. *Политэкономия войны. Заговор Европы*. Москва: Алгоритм.
- Галушка, А. & Брайлян, С. 2018. *Змова диктаторів. Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939–1941*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Герлиц, В. 2005. *Германский генеральный штаб. История и структура. 1657–1945*. Москва: Центрполиграф.
- Гудериан, Г. 1999. *Воспоминания солдата*. Смоленск: Русич.
- Гунчак, Т. 2011. *Ключові проблеми історіографії Другої світової війни*. Київ: УВС ім. Ю. Липи.
- Дашичев, В. сост. (1967). *Совершенно секретно. Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы*. Москва: Наука.
- Дейтон, Л. 2000. *Вторая мировая: Ошибки, промахи, потери*. Москва: Эксмо-Пресс.
- Земсков, и. гл. ред. кол. 1981. *Документы и материалы кануна Второй мировой войны 1937–1939*. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Москва: Политиздат.
- Картъе, Р. 2000. *Тайные войны. По материалам Нюрнбергского процесса*. Саратов: Поволжская академия государственной службы.
- Кейтель, В. 2000. *Размышления перед казнью*. Смоленск: Русич.
- Кларк, А. 2002. *План «Барбаросса». Крушение Третьего Рейха 1941–1945*. Москва: Центрполиграф.
- Кристофер, Э. & Гордиевский, О. 1992. *История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева*. Лондон — Торонто: Nota Bene.
- Мелихов, А. 2018. *Большая война Сталина*. Харьков: Фолио.
- Невежин, В. 2007. *Сталин о войне. Застольные речи 1933–1945*. Москва: Яуза.
- Некрич, О. 1995. *1941, 22 июня*. Москва: Памятники исторической мысли.
- Прожктор, Ф. 1989. *Фашизм: путь агрессии и гибели*. Москва: Наука.
- Разумихин, А. сост. 1990. *Вождь. Хозяин. Диктатор*. Москва: Патриот.
- Ракидин, С. 1995. *Тайны Второй мировой войны. Факты, документы, версии*. Минск: Современная литература.
- Риббентроп, Й. 1998. *Мемуары нацистского дипломата*. Смоленск: Мысль.
- Рис, Л. 2012. *Сталин, Гитлер и Запад: Тайная дипломатия великих держав*. Москва: Астрель.
- Самсонов, А. 1985. *Вторая мировая война 1939–1945. Очерк важнейших событий*. Москва: Наука.
- Смирнов, В. 2005. *Краткая история Второй мировой войны*. Москва: Вест мир.
- Смыслов, О. 2007. *Накануне 1941 года. Гитлер идет на Россию*. Москва: Вече.
- Фельштинский, Ю. 1991. *Оглашению подлежит. СССР-Германия 1939–1941. Документы и материалы*. Москва: Московский рабочий.
- Черчилль, У. 1997. *Вторая мировая война*. Ростов-на-Дону: Феникс.
- Ширер, У. 2004. *Взлет и падение Третьего Рейха*. Москва: Эксмо.
- Шпеер, А. 1997. *Воспоминания*. Смоленск — Москва: Русич.
- Якобсен, Г. 1966. *Военные цели Гитлера в 1939–1943гг*. Вторая мировая война в 3-х кн. Кн. 1.(главн. ред. кол. Самсонов А — главн. ред., Болтин, Е., Жилин, И). Москва: Наука.
- Норман, Д. 2005. *История Европы*. Москва: АСТ. Транзиткнига.
- Черчилль, У. 1991. *Вторая мировая война*. В 3-х кн. Кн. 1. Т. 1–2. Москва: Воениздат.
- Bazil, L.-G. 1999. *Strategija neprjamic dejstvij [The Strategy of Indirect Approach]. Jenciklopedija voennogo iskusstva*. Sankt-Peterburg: AST. [In Russian]

- Beladi, L., & Kraus, T. 1990. *Stalin [Stalin]*. Moskva: Politizdat. [In Russian]
- Vert, N. 1998. *Istorija Sovetskogo gosudarstva [The History of the Soviet State]*. Moskva: Ves' mir. [In Russian]
- Vestfal', Z. & Krajne, V. & Bljumenrit, G. 1999. *Rokovye reshenija Vermahta [Fatal Decisions of the Wehrmacht]*. Rostov na Donu: Feniks. [In Russian]
- Galın, V. 2007. *Politjekonomija vojny. Zagovor Evropy [Political Economy of War. Conspiracy of Europe]*. Moskva: Algoritm. [In Russian]
- Halushka, A. & Brailian, Ye. 2018. *Zmova dyktatoriv. Podil Yevropy mizh Hitlerom i Stalinym 1939–1941 [The Conspiracy of Dictators. The Division of Europe between Hitler and Stalin in 1939–1941]*. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. [In Ukrainian]
- Gerlic, V. 2005. *Germanskij general'nyj shtab. Istorija i struktura. 1657–1945 [The German General Staff. Its History and Structure. 1657–1945]*. Moskva: Cenrpoligraf. [In Russian]
- Guderian, G. 1999. *Vospominanija soldata [Memories of a Soldier]*. Smolensk: Rusich. [In Russian]
- Hunchak, T. 2011. *Kliuchovi problemy istoriohrafii Druhoi svitovoi viiny [Key Problems of Historiography of the Second World War]*. Kyiv: UVS im. Yu. Lypy. [In Ukrainian]
- Dashichev, V. sost. (1967). *Sovershenno sekretno. Tol'ko dlja komandovanija! Strategija fashistskoj Germanii v vojne protiv SSSR. Dokumenty i materialy [Top Secret. For Command Only! The Strategy of Fascist Germany in the War Against the USSR. Documents and Materials]*. Moskva: Nauka. [In Russian]
- Dejton, L. 2000. *Vtoraja mirovaja: Oshibki, promahi, poteri [World War II: Mistakes, Misses, Losses]*. Moskva: Jeksmo-Press. [In Russian]
- Zemskov, i. gl. red. kol. 1981. *Dokumenty i materialy kanuna Vtoroj mirovoj vojny 1937–1939 [Documents and Materials on the Eve of the Second World War 1937–1939]*. T. 1. Nojabr' 1937 — dekabr' 1938 g. Moskva: Politizdat. [In Russian]
- Kart'e, R. 2000. *Tajnye vojny. Po materialam Njurnbergskogo processa [The Secret Wars. Based on Materials from the Nuremberg Trials]*. Saratov: Povolzhskaja akademija gosudarstvennoj sluzhby. [In Russian]
- Kejtjel', V. 2000. *Razmyshlenija pered kazn'ju [Reflections before Execution]*. Smolensk: Rusich. [In Russian]
- Klark, A. 2002. *Plan «Barbarossa». Krushenie Tret'ogo Rejha 1941–1945 [The Barbarossa Plan. The Collapse of the Third Reich 1941–1945]*. Moskva: Centrpoligraf. [In Russian]
- Kristofer, Je. & Gordievskij, O. 1992. *Istorija vneshnepoliticheskikh operacij ot Lenina do Gorbacheva [The History of Foreign Policy Operations from Lenin to Gorbachev]*. London — Toronto: Nota Bene. [In Russian]
- Melihov, A. 2018. *Bol'shaja vojna Stalina [The Great War of Stalin]*. Har'kov: Folio. [In Russian]
- Nevezhin, V. 2007. *Stalin o vojne. Zastol'nye rechi 1933–1945 [Stalin on the War. Table Speeches 1933–1945]*. Moskva: Jauza. [In Russian]
- Nekrich, O. 1995. *1941, 22 ijunja [June 22, 1941]*. Moskva: Pamjatniki istoricheskoi mysli. [In Russian]
- Projektor, F. 1989. *Fashizm: put' agressii i gibeli [Fascism: The Path of Aggression and Death]*. Moskva: Nauka. [In Russian]
- Razumihin, A. sost. 1990. *Vozhd'. Hozjain. Diktator [Leader. Master. Dictator]*. Moskva: Patriot. [In Russian]
- Rakitin, S. 1995. *Tajny Vtoroj mirovoj vojny. Fakty, dokumenty, versii [Secrets of the Second World War: Facts, Documents, Versions]*. Minsk: Sovremennaja literatura. [In Russian]

- Ribbentrop, J. 1998. *Memuary naciststskogo diplomata [Memoirs of a Nazi Diplomat]*. Smolensk: Mysl'. [In Russian]
- Ris, L. 2012. *Stalin, Gitler i Zapad: Tajnaja diplomatija velikih derzhav [World War II Behind Closed Doors: Stalin, the Nazis and the West]*. Moskva: Astrel'. [In Russian]
- Samsonov, A. 1985. *Vtoraja mirovaja vojna 1939–1945. Ocherk vazhnejshih sobytij [World War II 1939–1945. The Essay on the Most Important Events]*. Moskva: Nauka. [In Russian]
- Smirnov, V. 2005. *Kratkaja istorija Vtoroj mirovoj vojny [A Brief History of the Second World War]*. Moskva: Ves' mir. [In Russian]
- Smyslov, O. 2007. *Nakanune 1941 goda. Gitler idet na Rossiju [On the eve of 1941. Hitler Invades Russia]*. Moskva: Veche. [In Russian]
- Fel'shtinskij, Ju. 1991. *Oglasheniju podlezhit. SSSR-Germanija 1939–1941. Dokumenty i materialy [To be Announced. USSR-Germany 1939–1941. Documents and Materials]*. Moskva: Moskovskij rabochij. [In Russian]
- Cherchill', U. 1991. *Vtoraja mirovaja vojna [World War II]*. V 3-h kn. Kn. 1. T. 1–2. Moskva: Voenizdat. [In Russian]
- Cherchill', U. 1997. *Vtoraja mirovaja vojna [World War II]*. Rostov-na-Donu: Feniks. [In Russian]
- Shirer, U. 2004. *Vzlet i padenie Tret'ogo Rejha [The Rise and Fall of the Third Reich]*. Moskva: Jeksmo. [In Russian]
- Shpeer, A. 1997. *Vospominanija. Smolensk — Moskva: Rusich.* [In Russian]
- Shpeer, A. 1997. *Vospominanija [Memories]*. Smolensk-Moskva: Rusich. [In Russian]
- Jakobsen, G. 1966. Voennye celi Gitlera v 1939–1943 gg. [Hitler's military objectives in 1939–1943]. *Vtoraja mirovaja vojna*. V 3-h kn. Kn. 1. (glavn. red. kol. Samsonov A — glavn. red., Boltin, E., Zhilin, I). Moskva: Nauka. [In Russian]
- Norman, D. 2005. *Istorija Evropy*. Moskva: AST. Tranzitkniga. [In Russian]

УДК 930.1:94(477)«1946/1965»-058.243

DOI: 10.20535/2307-5244.49.2019.189573

Д. В. Нефьодов

ORCID 0000-0003-1992-7271

*Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухолинського*

D. Nefyodov

Mykolaiv V. O. Sukhomlynskyi National University

**УКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЦТВО
ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1946–1965 РР.)
В ІСТОРІОПИСАННІ ДІАСПОРИ**

*Ukrainian Postwar Working Class (1946–1965)
in Diaspora Historical Writing*

У статті досліджується діаспорне історіописання українського післявоєнного робітництва (1946–1965 рр.). Автор установив, що українська діаспорна історична наука приділила значну увагу становищу робітництва